

ارزیابی روند توجهات زیست‌محیطی در طول

دو برنامه پنج‌ساله کشور

حسن دادگر

محقق و پژوهشگر

چکیده

چندی است که حرکت در جهت حفظ محیط زیست و دستیابی به توسعه‌ای پایدار مورد توجه همگان قرار گرفته است؛ توسعه‌ای که با در نظر گرفتن ملاحظات زیست‌محیطی بتواند نیازمندی‌های نسل حاضر را برآورد، بی‌آنکه به توانایی آیندگان در تأمین نیازهایشان لطمه وارد کند. مهمترین راه دستیابی و استمرار چنین هدفی، داشتن بستر فرهنگی لازم، اخلاق زیست‌محیطی و تعهد اخلاقی قوی است که ریشه در فرهنگ، جهان‌بینی و اعتقادات هر جامعه‌ای دارد و باید به درستی استخراج، درک و اجرا شود.

بررسی برنامه‌های کلان توسعه کشور حاکی از آن است که هرچند جهت‌گیری‌های مثبتی در زمینه حفظ محیط زیست صورت گرفته و تلاش‌های قابل توجهی انجام پذیرفته، لکن این اقدامات در مقابل میزان تخریب و آلودگی‌های زیست‌محیطی ناشی از فعالیت‌های توسعه‌ای - به علت نبود بستر فرهنگی لازم در زمینه حفظ و رشد محیط زیست - بسیار ناچیزند. هدف اجمالی این تحقیق آن است که بعد از بیان وضعیت محیط زیست در کشور، به ارزیابی توجهات زیست‌محیطی در برنامه‌های کلان توسعه کشور بپردازد.

مقدمه

بحث در مورد حفاظت و رشد محیط زیست در جامعه ایران بحثی تجملی معرفی می‌شود و پرداختن به آن را در حال حاضر برای مردم و کشوری که این همه مسئله و گرفتاری دارد بحثی بی‌مورد می‌پندارند. حال آنکه بحث در مورد حفظ محیط زیست، نه امروز بلکه به طور جدی از سال‌ها پیش در بسیاری از کشورها شروع شده و ادامه دارد. بنابراین، گُنه موضوع نه جدید است و نه تجملی، اما شناخت و درک آن، کاری نو می‌باشد. به راستی با چه معیارهایی می‌توان مباحث مربوط به محیط زیست و آثار زیست‌محیطی فعالیت‌ها را برای کشوری تجملی و به عبارتی زاید دانست؟

کشور ما از نظر شرایط اکولوژیکی (بوم‌شناختی) در وضعیت نامطلوبی قرار دارد. در اینجا به منظور آشنایی بیشتر با وضعیت اکولوژیکی کشورمان، به آمار و ارقام موجود استناد می‌کنیم تا وضعیت زیست‌محیطی ایران را بهتر بشناسیم:

به گفته یک صاحب‌نظر، حدود ۸۸ درصد کشورما، فاقد ویژگی‌های زیست‌محیطی قابل ملاحظه است (مأخذ ۹، ص ۵). ایران از نظر مساحت جنگل، یکی از فقیرترین کشورهای جهان است، به طوری که طی ۳۰ سال گذشته مساحت جنگل‌های کشور از ۱۸ میلیون هکتار به ۱۲ میلیون هکتار کاهش یافته است که سالانه رقمی در حدود ۲۰۰ هزار هکتار از آن تخریب شده است (مأخذ ۶، ص ۹)، یعنی ۳۳٪ از جنگل‌های کشور تخریب شده است. طبق آمار ارائه شده، سهم هر ایرانی از سطح جنگل‌های کشور در حدود ۰/۲ هکتار می‌باشد که نسبت به سهم سرانه جهانی جنگل که ۰/۸ هکتار است، بسیار ناچیز و حاکی از فقر و کمبود جنگل و فضای سبز در کشور است (مأخذ ۷، ص ۴۸).

از کل ۹۰ میلیون هکتار مراتع کشور (۵۴/۸ درصد مساحت کشور) در حدود ۱۶٪ در شرایط مطلوب قرار داشته و ۱۸٪ در شرایط بسیار فقیر و تخریب‌شده قرار دارند. حدود ۳۰٪ از مراتع کشور به بیابان تبدیل شده‌اند. هم‌چنین باید متذکر شد که هم‌اینک، ۱۰ میلیون تن علوفه تولیدی در ایران تنها می‌تواند حدود ۱۶ تا ۱۷ میلیون واحد دامی را تغلیف کند، در حالی که تعداد دام‌هایی که از مراتع کشور تغذیه می‌کنند، برابر ظرفیت تولید علوفه مراتع است (مأخذ ۸، ص ۵). با ادامه چنین روندی در سال ۱۳۸۹ - در مقایسه با سال ۱۳۷۲ و با وجود ثبات دیگر عوامل - ایران تنها قادر به تهیه ۵۰٪ از غذای مورد نیاز خواهد بود (مأخذ ۱۲، ص ۴۷ و مأخذ ۱۷، ص ۱۸).

در حدود ۵ میلیون هکتار از زمین‌های زیر کشت فرسوده شده‌اند و همه‌ساله در حدود یک‌هزار میلیون

تن خاک در اثر فرسایش از بین می‌رود و این در حالی است که فرسایش خاک موجب کاهش باروری کشاورزی تا حدود ۲ تا ۵ درصد - به طور متوسط - در سال می‌شود که برآورد ریالی این خسارت در حدود ۳۰۰ میلیارد ریال در سال می‌باشد (مأخذ ۱۷، ص ۱۱۴). در گزارش سازمان جنگل‌ها و مراتع کشور آمده که سالانه ۱/۵٪ از سطح مراتع کشور کاسته شده و ۱٪ به سطح بیابان‌ها افزوده می‌شود (مأخذ ۲، ص ۱۷). این امر در حالی است که تشکیل یک سانتیمتر خاک، بنا به شرایط، بین ۱۰۰ تا ۷۰۰ سال به طول می‌انجامد (مأخذ ۱۴، ص ۳۱۵-۳۱۶).

طبق آمار موجود، واردات کودهای شیمیایی در کشور از ۵ هزار تن در سال ۱۳۲۵ به ۲/۲ میلیون تن در سال ۱۳۷۵ افزایش یافته است، در حالی که در این مدت افزایش عمده‌ای در سطح اراضی کشاورزی صورت نگرفته است (مأخذ ۱۴، ص ۳۰۹) در صورت مصرف بی‌رویه کودهای شیمیایی، خاک در بلندمدت توانایی خود را از دست می‌دهد و آلودگی آبهای سطحی و زیرزمینی را باعث خواهد شد. در حال حاضر تولید روزانه مواد زاید جامعه شهری حدود ۳۸ هزار تن برآورد می‌شود که حدود ۸۰٪ آن فسادپذیر و ۲۰٪ بقیه مواد فسادناپذیر است، یعنی موادی که به خاک تبدیل نمی‌شوند و به اصطلاح به خاک برنگشته و تجزیه نمی‌شوند (مأخذ ۱۰، ص ۵).

به گفته یکی از متخصصان محیط زیست، حدود ۴۰٪ از بیماری‌های مردم، ریشه زیست‌محیطی دارد و این مسئله، مهم و قابل توجه است که اهمیت حفظ محیط زیست را در توسعه انسانی نشان می‌دهد (مأخذ ۱۱، ص ۵).

آمارها و مستندات گویای روند روزافزون تخریب و آلودگی محیط زیست کشور است و توجهی جدی می‌طلبد.

روشن نبودن جایگاه قانونی محیط زیست در نظام برنامه‌ریزی و مدیریتی کشور، یکی از مهمترین علل عدم اجرای ضوابط و قوانین زیست‌محیطی در حین انجام فعالیت‌های توسعه‌ای است. هم‌چنین باید اذعان داشت که فقدان فرهنگ زیست‌محیطی از عوامل اساسی در عدم دستیابی به محیط زیستی سالم می‌باشد. فرهنگ زیست‌محیطی موجود در کشور ما ریشه در تصورات و ذهنیت‌هایی دارد که حدود ۴ دهه از زوال آن در جهان می‌گذرد. امروزه در جهان، نگرش زیست‌محیطی زیربنای تمام فعالیت‌های توسعه‌ای بوده لذا در کشور ما نیز الزامی در توجه کافی و دقیق به مسائل زیست‌محیطی احساس می‌شود.

الزامات قانونی و اجرایی توجه به حفظ محیط زیست

اهمیت مسائل زیست محیطی در ایران، مسئولان و دست اندرکاران برنامه ریز را بر آن داشته تا تدابیر مناسب و مهمی در جهت محافظت از محیط و طبیعت بیندیشند و قوانین صریحی در این زمینه تصویب کنند. در ابتدای بحث بجاست تا به قانون اساسی کشورمان مراجعه کنیم و به مبنای قانونی حفاظت از محیط زیست اشاره نماییم.

اصل چهل و پنجم قانون اساسی: «انفال و ثروت های عمومی از قبیل زمین های موات یا رها شده، معادن، دریاها و دریاچه ها، رودها و دره ها و سایر آب های عمومی، کوه ها و دشت ها و جنگل ها و نیزارها و غیره، در اختیار حکومت اسلامی است تا بر طبق مصالح عامه نسبت به آنها تدابیر لازم را اتخاذ نماید».

اصل پنجاهم قانون اساسی: «در جمهوری اسلامی ایران، حفاظت از محیط زیست که نسل امروز و نسل های بعدی باید در آن حیات اجتماعی رو به رشدی داشته باشند، وظیفه عمومی تلقی می گردد. از این رو فعالیت های اقتصادی و غیره که با آلودگی محیط زیست یا تخریب جبران ناپذیر آن ملازمه پیدا کند، ممنوع می باشد».

باید اذعان کرد که اصلی ترین توجه قانون اساسی نسبت به حفظ محیط زیست، اصل پنجاهم است که به دلیل بیان استراتژی ملی حفظ محیط زیست باید به دقت مورد توجه قرار گیرد.

به منظور تحقق اهداف زیست محیطی و جلوگیری از آثار زیانبار فعالیت های توسعه ای، مقابله با بحران های زیست محیطی و ارزیابی آنها و به طور کلی برای جامعیت دادن به توجهات در مورد حفظ محیط زیست و تمرکز فعالیت های اجرایی، «سازمان شکاربانی» - در سال ۱۳۵۰ - به «سازمان حفاظت محیط زیست» تغییر نام یافت و با شروع انقلاب شکوهمند اسلامی ایران، هدف اصلی آن، تحقق اصل پنجاهم قانون اساسی گشت تا به منظور حفاظت از محیط زیست و تضمین بهره مندی صحیح و مستمر از محیط و طبیعت - به نحوی که ضمن حفظ تعادل و توازن زیست محیطی - موجبات رشد و اعتلای انسانی فراهم آید.

همکاری و هماهنگی سازمان حفاظت محیط زیست با سایر بخش ها در جهت تدوین اصول و ضوابط ناظر بر اهداف زیست محیطی و نیز شناخت پیگیر مسائل و مشکلات زیست محیطی کشور، از جمله خط مشی های اساسی و سیاست های کلی این سازمان است. از طرف دیگر، سازمان ها و ارگان های دیگری در کنار سازمان حفاظت محیط زیست وجود دارند که حفظ محیط زیست و جلوگیری از تخریب و آلودگی زیست محیطی از جمله وظایف آنها به شمار می رود که در این زمینه می توان از «سازمان جنگل ها و مراتع»

و «شهرداری‌ها» نام برد. وظیفه سازمان جنگل‌ها و مراتع کشور در دو سرفصل عمده زیر خلاصه می‌شود: الف) جلوگیری از تخریب جنگل‌ها و مراتع کشور؛ ب) احیای جنگل‌ها و مراتع کشور. هم‌چنین وظایف شهرداری‌ها در مورد حفظ و رشد محیط زیست در دو عنوان کلی می‌گنجد: الف) حفظ و گسترش فضای سبز و جلوگیری از تخریب آن؛ ب) نظافت شهرها و پیشگیری از آلودگی آنها (مأخذ ۵، ص ۵۳ و ۶۷-۶۹). بعد از اینکه به مبانی قانونی و اجرایی در زمینه حفظ محیط زیست اشاره کردیم، به ارزیابی و تحلیل روند توجهات زیست‌محیطی در دو برنامه پنج‌ساله اول و دوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی کشور می‌پردازیم؛ چراکه این دو برنامه - بعد از سال‌های جنگ تحمیلی - مصادیق بارزی هستند که با تأمل و بررسی آنها به نحوه اجرای اصول حفاظتی محیط زیست پی خواهیم برد.

بررسی توجهات زیست‌محیطی در طول برنامه اول توسعه

به دلیل اهمیت محیط زیست و روند رو به گسترش تخریب و آلودگی آن، در برنامه پنج‌ساله اول کشور (۱۳۶۸-۱۳۷۲) حفاظت از محیط زیست و جلوگیری از پیامدهای زیست‌محیطی، مورد توجه قرار گرفت. در برنامه اول و در مورد کاهش و کنترل بحران‌های زیست‌محیطی و رفع مشکلات و تنگناهای موجود در رسیدن به اهداف، با توجه به سیاست‌ها و استراتژی توسعه مورد نظر و ارتقای کیفیت و بهبود محیط زیست و در نهایت حصول به تعادل اجتماعی رضایت‌بخش در فرد و جامعه، چهار هدف ارشاد و آموزش، پژوهش، کنترل و نظارت و همچنین خدمات اداری، پیش‌بینی و منظور شد (مأخذ ۲۲، ص ۱۷-۲۸). در برنامه اول توسعه، مهمترین توجه به منظور حفاظت از محیط زیست، در تبصره ۱۳ قانون برنامه کشور گنجانده شد: «برای فراهم آوردن امکانات و تجهیزات لازم برای پیشگیری و جلوگیری از آلودگی ناشی از صنایع آلوده‌کننده، کارخانجات و کارگاه‌ها موظفند یک در هزار فروش تولیدات خود را با تشخیص و نظارت سازمان حفاظت محیط زیست، صرف کنترل آلودگی‌ها و جبران زیان ناشی از آلودگی‌ها و ایجاد فضای سبز نمایند. این وجوه هزینه‌شده، جزو هزینه‌های قابل قبول مؤسسه منظور خواهد شد». در این زمینه، آیین‌نامه‌ای اجرایی در تاریخ ۱۳۶۹/۹/۱۶ - تقریباً دو سال بعد از تصویب برنامه اول - تصویب و ابلاغ شد.

بعد از بیان جهت‌گیری‌های مصوب در زمینه حفظ محیط زیست در برنامه اول، به دستورها، مقررات و الزامات قانونی لحاظ شده برای تحقق اهداف بخش محیط زیست در برنامه اول توجه می‌کنیم: به منظور تحقق اهداف و اجرای برنامه‌های سازمان حفاظت محیط زیست در طی برنامه اول، مقررات

و الزامات قانونی مورد نیاز به شرح زیر در نظر گرفته شد:

الف) به منظور ایجاد هماهنگی برنامه‌های توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی و طرح‌های عمرانی با ضوابط و سیاست‌های زیست‌محیطی، رئیس سازمان حفاظت محیط زیست بعنوان عضو ثابت شورای اقتصاد تعیین می‌گردد؛

ب) به منظور تسریع نظارت بر اجرای سیاست‌های زیست‌محیطی و ایجاد تفکر و بینش زیست‌محیطی، وزارتخانه‌های مختلف و سازمان‌های ذیربط موظفند واحدی به نام «دفتر محیط زیست» ایجاد نمایند که سازمان به فعالیت‌های دفاتر مذکور نظارت تخصصی اعمال می‌نماید؛

ج) جهت بهره‌وری مناسب از زمین و برقراری زمینه تعادل توسعه منطقه‌ای و ملی بر مبنای شاخص‌های زیست‌محیطی و اعمال کنترل لازم برای استفاده صحیح و مناسب از توانمندی‌ها و امکانات محیط و طبیعت و رعایت اصول کاربری زمین، کلیه امور و فعالیت‌های مربوط به آمایش زمین در کشور، در سازمان حفاظت محیط زیست متمرکز شده و سازمان موظف است واحد مستقلی در این زمینه تشکیل دهد؛

د) به منظور تسهیل و تسریع در اجرای طرح‌های تحقیقاتی و همچنین ارزیابی کلیه طرح‌های عمرانی، خدماتی و صنعتی و تولیدی و غیره و همچنین ارائه خدمات لازم در جهت حفظ و بهره‌وری مطلوب از محیط زیست، به سازمان اجازه داده می‌شود تا شرکتی تحت عنوان «شرکت خدماتی محیط زیست» تشکیل دهد؛

هـ) به منظور ارتقای سطح علمی و توان تحقیقاتی سازمان و جذب نیروهای علمی، پیشنهاد می‌شود، به آن دسته از کارشناسان سازمان و دیگران که مایل به فعالیت در این سازمان می‌باشند، مزایای کافی اعطا گردد (مأخذ ۲۲، ص ۲۹-۳۱).

آنچه تا بدینجا بیان شد، اجمالی بود از مصوبات، قوانین و مقررات در زمینه حفظ محیط زیست و جلوگیری از تخریب و آلودگی روزافزون آن، که در برنامه اول توسعه لحاظ شده بود، لکن آنچه مهم است اینکه در طول برنامه تا چه میزان توانسته‌ایم به اهداف و راهبردهای لازم در زمینه حفظ محیط زیست نائل شویم. آنچه تصویب و ابلاغ می‌شود ظاهری بسیار خوش‌بینانه دارد، ولی باید دید که عملکرد برنامه تا چه حد توانسته است به این مصوبات جامه عمل بپوشاند. حال به ارزیابی برنامه اول در بخش محیط زیست می‌پردازیم.

سازمان حفاظت محیط زیست برای برنامه اول ۲۱ برنامه اجرایی با بودجه‌ای معادل ۲۲/۳ میلیارد ریال پیش‌بینی کرده بود که تنها ۳ برنامه از میان آنها به‌طور کامل اجرا شد و بررسی‌های انجام‌یافته در پایان برنامه،

حاکی از اجرای بعضاً ناقص یا در حال اجرا بودن ۸ برنامه و عدم اجرای ۱۰ برنامه دیگر است (مأخذ ۲۱، ص ۱۸۴-۱۸۵).

میزان سرمایه‌گذاری‌های دولتی و همچنین هزینه‌های جاری و عمرانی دولت در زمینه حفاظت از محیط زیست در طول برنامه اول را در جدول زیر می‌بینیم:

مقایسه اعتبارات جاری و عمرانی پیشنهادی و تخصیص یافته در بخش محیط‌زیست در طول برنامه اول (ارقام به میلیارد ریال)

نوع اعتبار مورد نظر	۱۳۶۸		۱۳۶۹		۱۳۷۰		۱۳۷۱		۱۳۷۲		طول برنامه اول	
	برنامه	عملکرد	برنامه	عملکرد	برنامه	عملکرد	برنامه	عملکرد	برنامه	عملکرد		
بودجه جاری به منظور حفاظت از محیط زیست	۳/۴	۳/۸۶	۳/۷	۴/۹۶	۴/۱	۵/۸۷	۴/۴	۸/۹۷	۴/۷	۱۳/۱۸	۲۰/۱	۳۶/۸۵
بودجه عمرانی دولت به منظور ۲۵/۷۱	۰	۰/۷۴۷	۰/۵	۲/۴۷۸	۰/۶	۲/۹۲۲	۰/۵	۵/۵۰۱	۰/۴	۵/۵۰۱	۱۴/۰۶	۲
حفاظت از محیط زیست	(۱۶/۹)	(۲۸/۴)	(۱/۱)	(۲۳۱)	(۱۷/۹)	(۱۸/۶)	(۸۷/۳)	(۵۲/۶)	(۴۷)	(۸۷/۳)	(۵۵/۶)	
اعتبارات بخش محیط زیست	۳/۴	۴/۶۰۶	۴/۲	۷/۴۳۴	۴/۷	۸/۷۹۸	۴/۹	۱۴/۴۷	۵/۱	۲۷/۲۴	۲۲/۱	۶۲/۵۶
جمع بودجه عمومی دولت	۴۴۷/۸	۴۳۱۶/۷	۴۳۴/۶	۶۵۳۴/۶	۲۰۸۸۶/۹	۵۵۸۰/۹	۶۰۵۱/۱	۶۰۶۵/۶	۵۰۱۰۲/۴	۶۰۶۵/۶	۸۰۹۰/۹	
نسبت اعتبارات بخش محیط زیست به بودجه عمومی دولت (به درصد)	۰/۱۲۵	۰/۱۵۷	۰/۱۲۳	۰/۱۳۵	۰/۱۰۹	۰/۱۳۰	۰/۱۲۵	۰/۱۳۵	۰/۱۰۹	۰/۱۳۵	۰/۱۳۰	

توضیحات جدول: ● اعداد داخل پرانتز، میزان نرخ رشد را نشان می‌دهند. ● مأخذ: مأخذ ۲۶، ص ۱۱۵، ۱۱۸، ۱۹۷؛ همچنین مأخذ ۲۴، ص ۴۰، ۴۴، ۴۸.

آنچه از جدول بالا مشهود است اینکه، ارقام مربوط به بودجه جاری و عمرانی دولت در راستای حفاظت از محیط زیست رشد قابل توجهی را نشان می‌دهند. البته رقم نسبت اعتبارات بخش محیط زیست به بودجه عمومی دولت (به درصد) از روندی صعودی برای تمام دوره برخوردار نیست و این امر بیانگر آن است که

۲۰۷

ارزیابی روند توجهات زیست‌محیطی در...

دولت در اجرای اهداف زیست‌محیطی دارای خط مشی متزلزلی بوده است. با این حال، ارقام سرمایه‌گذاری شده توسط دولت حاکی از لحاظ کردن توجه به حفاظت از محیط زیست در طول برنامه اول است که البته این میزان سرمایه‌گذاری و جمله عملیات احیایی در مقابله و مقایسه با میزان تخریب و آلودگی محیط زیست و منابع طبیعی، ناچیز می‌باشند، که در این مورد در جای خود بحث خواهد شد.

ارزیابی توجهات زیست‌محیطی در برنامه پنج‌ساله دوم

برنامه پنج‌ساله دوم کشور (۱۳۷۴-۱۳۷۸) - بعد از گذشت یکسال از اتمام برنامه اول - در بخش محیط زیست از اهداف کیفی، خط مشی‌های اساسی و سیاست‌های برنامه اول پیروی کرده است؛ لکن با بررسی جزئی و دقیقتر آن به ۳ تغییر اساسی لحاظ شده در آن برمی‌خوریم: الف) به تفاهمات بین‌المللی حفظ محیط زیست و بین‌المللی شدن بحث حفاظت، بها داده شده و اتمام توسعه‌ای را بدون داشتن آثار مخرب زیست‌محیطی در چارچوب اجرای تعهدات ایران نسبت به کنفرانس ریو^۱ لازم دانسته است؛ ب) تأکید شده که برنامه‌های حفظ و بهسازی محیط زیست و طبیعت سایر ارگان‌ها و سازمان‌های دولتی، در یک بخش - سازمان حفاظت محیط زیست - و در ارقام بودجه در بخش محیط زیست جمع‌بندی شود؛ ج) اصلاح ساختار سازمان حفاظت محیط زیست به‌منظور همسویی با برنامه‌های توسعه کشور ضروری دانسته شده و بر آن تأکید گردیده است.

در این‌جا به‌منظور بررسی و ارزیابی مستندتر قانون برنامه دوم در بخش محیط زیست، به آمار عملکرد و پیشنهادی در زمینه حفظ محیط زیست در طول برنامه دوم توجه می‌کنیم، تا روند حرکت در جهت حفاظت از محیط زیست مشخص شود.

در برنامه دوم کشور، اهمیتی درخور توجه به حفاظت از محیط زیست داده شد. به‌طوری که بالغ بر ۳۴۷ میلیارد ریال از محل درآمدهای عمومی دولت در بخش محیط زیست در نظر گرفته شد. هم‌چنین در این برنامه، الزامات دستگاه‌های اجرایی به رعایت مسائل زیست‌محیطی در اجرای طرح‌ها و کلیه فعالیت‌های اجرایی و جلوگیری از تخریب و آلودگی محیط ناشی از فعالیت‌های اقتصادی از طریق اعمال ضوابط و مقررات و تشکیل «سپاه سبز» و تهیه ضوابط و استانداردها و قوانین مورد نیاز در این زمینه از

۱. اجلاس زمین، اجلاس سران و یا کنفرانس ریو، در سال ۱۹۹۲ در شهر «ریودوژاینرو» برزیل از طرف سازمان ملل تشکیل شد که در این اجلاس، نمایندگان و سران ۱۷۶ کشور و ده‌ها سازمان بین‌المللی و منطقه‌ای حضور داشتند و مهمترین مصوبه آن «بیانیه ریو» (Rio Declaration) است که با تصویب مجمع عمومی سازمان ملل، بعنوان دستورکار سازمان ملل در قرن ۲۱ قرار گرفت. از ایران نیز هیأتی به سرپرستی معاون اول ریاست جمهوری وقت، دکتر حبیبی، در این اجلاس شرکت کرد. برای ملاحظه مفاد این بیانیه و بررسی‌های بیشتر در این زمینه ر.ک: مأخذ ۲۳.

مهمترین مصوبات برای اقدامات اجرایی دولت به منظور حفظ محیط زیست به شمار می آید (مأخذ ۳، ص ۴). هم چنین لزوم مطالعات امکان سنجی و مکان یابی پروژه های بزرگ تولیدی و خدماتی و بهره برداری از منابع طبیعی کشور بر اساس توان بالقوه منابع و ظرفیت قابل تحمل آنها، و نیز انتقال صنایع آلوده کننده به خارج از محدوده ۱۲۰ کیلومتری مناطق زیستی، استفاده از انرژی های پاک و تلاش در جهت رشد و توسعه ای پایدار با محوریت بخش کشاورزی از دیگر زمینه های توجه برنامه دوم به حفاظت از محیط زیست می باشد. در این برنامه، اعتبارات جاری و عمرانی دولت به منظور حفاظت از محیط زیست، نسبت به برنامه اول از افزایش چشمگیری برخوردار شد که مقادیر آن را در جدول زیر می بینیم:

مقایسه اعتبارات جاری و عمرانی پیشنهادی و تخصیص یافته در بخش محیط زیست در طول برنامه دوم

(ارقام به میلیارد ریال)

نوع اعتبار مورد نظر	۱۳۷۴		۱۳۷۵		۱۳۷۶		۱۳۷۷		۱۳۷۸		طول برنامه دوم	
	برنامه	عملکرد	برنامه	عملکرد	برنامه	عملکرد	برنامه	عملکرد	برنامه	عملکرد		
بودجه جاری دولت به منظور حفاظت از محیط زیست	۱۴/۵	۲۱/۳۵	۱۵/۷	۲۰/۶۴	۱۷/۲	۳۷/۰۴	۱۹/۵	۷۱	۲۲/۵	-	۸۹/۱	۱۵۰/۰۲
		(۵۱)		(۳/۳)		(۷۹/۵)		(۹۱/۷)				
بودجه عمرانی دولت به منظور حفاظت از محیط زیست	۲۴/۱	۳۰/۹۶	۲۶/۸	۵۴/۱۶	۲۹/۵	۷۴/۹	۳۱/۶	۵۵/۷۵	۳۴	-	۱۴۶	۲۰۶/۳۳
		(۳۹/۳)		(۷۴/۹)		(۲۰/۹)		(۱۴/۹)				
اعتبارات بخش محیط زیست	۳۸/۶	۵۲/۳۱	۴۲/۵	۷۴/۷۹	۴۶/۷	۱۰۲/۵۰	۵۱/۱	۱۲۶/۷	۵۶/۲	-	۲۳۵/۱	۳۵۶/۳۵
		(۴۳/۹)		(۴۳)		(۲۳/۶)		(۲۳/۶)				
جمع بودجه عمومی دولت	۳۶۲۹۴/۱	۴۱۹۶۱/۹	۴۱۲۱۶/۷	۵۷۸۷/۵	۴۶۳۳/۲	۶۵۲۸۲/۶	۵۲۹۳/۴	۸۱۰۱۹/۹	۶۰۸۲۵/۹			
	۲۸۰۰۶/۳	۳۶۱۴۱/۹										
نسبت اعتبارات بخش محیط زیست به بودجه عمومی دولت (به درصد)	-	۰/۱۲۵	-	۰/۱۲۹	-	۰/۱۵۷	-	۰/۱۵۶	-	-	-	۰/۱۴۰

توضیحات جدول: ● اعداد داخل پرانتز، میزان رشد را نشان می دهند. ● ستون مربوط به عملکرد طول برنامه دوم

بدون انتساب ارقام مربوط به سال ۷۸ جمع زده شده است. ● رقم مربوط به بودجه عمومی دولت در سال ۷۷.

۲۰۹

ارزیابی روند توجهات زیست محیطی در...

رقم اصلاحیه آن و رقم مربوط به سال ۷۸، رقم ارائه شده در بودجه سالانه می‌باشد. ● مأخذ: ۲۴، ص ۳۰، ۴۰ و ۴۴ و ۴۸ و نیز مأخذ ۲۶، ص ۱۹۷-۱۹۸ و قانون برنامه دوم توسعه، ص ۱۲۱.

به طوری که در جدول بالا مشاهده می‌شود، ارقام عملکرد چهارساله مربوط به بخش محیط زیست در برنامه دوم بیانگر توجهی جدی به حفاظت از محیط زیست در بین برنامه‌ریزان است و با توجه به ارقام مربوط به نسبت اعتبارات بخش محیط زیست به بودجه عمومی دولت، شاهد افزایش سهم توجه به مباحث زیست‌محیطی در برنامه‌ریزی‌های کلان کشور هستیم که طی سال‌های مختلف برنامه دوم، روند افزایشی را نشان می‌دهد؛ لکن این میزان توجه و تخصیص اعتبار در مقابل میزان تخریب و آلودگی ناشی از فعالیت‌های توسعه‌ای بسیار ناچیز می‌باشد. ذکر این نکته لازم است که صرف بیان ادعاها و آوردن اهداف کیفی و کمی پرآوازه و زیبا بر روی کاغذ، راه‌حلی عملی حاصل نخواهد شد و لازم است تا هر یک از آنها در دستورالعمل‌های اجرایی جداگانه‌ای تدوین، ابلاغ و اجرا شوند و هم‌چنین ساختار و تشکیلات منسجمی به وجود آید تا بتواند به اهداف مورد نظر، جامه عمل بپوشاند. در زیر، به جمع‌بندی و مقایسه توجهات زیست‌محیطی در طول دو برنامه می‌پردازیم.

۲۱۰

خبره و دانشگاه / ۲۴ و ۲۵

جمع‌بندی، مقایسه و ارزیابی توجهات زیست‌محیطی در طول دو برنامه

در این بخش، روند توجهات زیست‌محیطی و آثار زیست‌محیطی فعالیت‌های توسعه‌ای را در طول دو برنامه جمع‌بندی می‌کنیم.

به طور کلی در طول دو برنامه توسعه، اهداف عمده بخش محیط زیست را می‌توان به شرح زیر جمع‌بندی نمود: الف) تضمین برخورداری مطلوب و مستمر از محیط زیست به منظور ارتقای کیفیت زندگی انسان، حفظ مناسبات متعادل زیستی در بلندمدت؛ ب) مشارکت دادن مردم در اجرای برنامه‌های حفظ محیط زیست؛ ج) ترسیم آثار سوء فعالیت‌های گذشته در محیط و طبیعت؛ د) پیشگیری و ممانعت از آلودگی و تخریب محیط زیست؛ ه) تدوین ضوابط و استانداردهای زیست‌محیطی؛ و) نظارت مستمر بر بهره‌برداری مناسب از منابع طبیعی؛ ز) برخورد فعال با زمینه‌های بحران محیط زیست، شامل آلودگی‌ها و تخریب‌های بیش از ظرفیت قابل تحمل محیط؛ ح) لزوم ایجاد تغییرات ساختاری در تشکیلات سازمان حفاظت محیط زیست (مأخذ ۱۸، ص ۵۴).^۱

۱. البته باید اذعان کرد که در تمامی برنامه‌های توسعه به این مسائل توجه شده است؛ برای مثال در برنامه دوم توسعه، در بند ۳۰ رهنمودهای کلی مقام معظم رهبری و در بند ۴۹ رهنمودهای کلی هیأت وزیران و نیز، ماده‌های ۱۰۰ و ۱۰۱ لایحه برنامه سوم به نحوی به این موارد اشاره شده است.

طی دو برنامه اول و دوم توسعه، برای حفاظت از جنگل‌ها و مراتع، سیاست‌ها و شیوه‌هایی اتخاذ شد که مهمترین آن‌ها دو طرح ساماندهی خروج دام از جنگل و تعادل دام و مرتع بود، لکن این طرح‌ها با وجود صرف هزینه بسیار، نتوانسته جلو تخریب و تجاوز به جنگل را بگیرد و به نظر می‌رسد این‌گونه هزینه‌ها زمانی کارآمد و کارساز خواهند بود که عوامل اصلی و تعیین‌کننده در امر تخریب و تجاوز به جنگل، به صورت ریشه‌ای شناخته شده، به مردم معرفی گردند و مهار شوند. اجرای این طرح‌ها، توانمندی و مشارکت بسیاری از سازمان‌ها و مراکز دولتی مرتبط با مسائل اجتماعی را می‌طلبد و نمی‌تواند یکنجانبه و تنها توسط یک ارگان یا سازمان به اجرا درآید. در این زمینه به همکاری، همفکری و کمک مستقیم دیگر ارگان‌های دولتی و غیردولتی نیاز است. از جمله طرح‌های جدید دیگری که متولیان محیط زیست دنبال می‌کنند، «طرح طوبی» و «طرح نهضت سبز» است. در طرح طوبی، با همکاری وزارت کشاورزی، در یک دوره ده‌ساله نزدیک به یک میلیون هکتار از اراضی مستعد، به گونه‌های مثمر تبدیل می‌شود که با این طرح علاوه بر توسعه فضای سبز و حفظ آب و خاک و حفظ پوشش گیاهی، از نظر تولیدات باغی و محصولات مثمر نیز که جنبه اشتغال و درآمدزایی دارد، بهره‌ها خواهیم گرفت. طرح نهضت سبز هم به این نیت طراحی شده که از کلیه عواملی که می‌توانند در توسعه فضای سبز و درختکاری مؤثر باشند، کمک گرفته شود و با توسعه درختکاری، جنگل‌کاری، ایجاد پارک‌های جنگلی و بوستان‌های روستایی، ایجاد کمربند سبز و احیای جنگل‌های مخروطی را در قالب طرح نهضت سبز شاهد باشیم.

تا بدینجا به ارزیابی توجهات زیست‌محیطی و میزان اعتبارات تخصیصی در بخش محیط زیست اشاره کردیم. حال بجاست تا به مقایسه میزان عملیات انجام شده در برنامه اول و میزان عملیات پیش‌بینی شده در برنامه دوم^۱ در زمینه‌های میزان تخریب و آلودگی در عرصه‌های جنگل‌کاری، اصلاح و احیای مراتع، تثبیت شن‌های روان و عملیات حفاظت خاک و آبخیزداری بپردازیم. این مقایسه در جدول زیر نشان داده شده است:

۱. به دلیل در دسترس نبودن حجم عملیات انجام یافته شده در طول برنامه دوم، از ارقام پیشنهادی آن استفاده شده است.

مقایسه میزان عملیات انجام شده و پیش‌بینی شده در طول دو برنامه و میزان تخریب در طول برنامه

(ارقام به هزار هکتار)

میزان عملیات و تخریب نوع عملیات	میزان عملیات انجام شده در طول برنامه اول (۷۲-۱۳۶۸)	میزان عملیات پیش‌بینی شده در طول برنامه دوم (۷۸-۷۴)	میزان تخریب در طول پنج سال	میزان تخریب سالانه
جنگل‌کاری	۳۳۰	۵۴۷	۱۵۵۰	۳۱۰
اصلاح و احیای مراتع	۲۷۳۵	۲۶۰۰	۶۵۰۰	۱۳۰۰
حفاظت خاک و عملیات آبخیزداری	۳۰۱۰	۳۳۵۰	۵۷۰۰۰	—

حال توضیحاتی در مورد جدول بالا ارائه می‌کنیم:

- میزان جنگل‌کاری در طول پنج سال برنامه اول تقریباً معادل یکسال - حدود ۲۱٪ میزان - تخریب جنگل‌ها بوده است؛ یعنی میزان و حجم تخریب پنج ساله، پنج برابر میزان جنگل‌کاری می‌باشد. این امر در حالی است که ۸۲٪ اعتبار پیش‌بینی شده برای این منظور - در طول برنامه اول - اختصاص داده شد و تنها ۹۶٪ میزان پیش‌بینی شده در عرصه جنگل‌کاری تحقق یافت. میزان جنگل‌کاری در نظر گرفته شده در برنامه دوم نیز، در مقایسه با برنامه اول و میزان تخریب، رقمی درخور توجه را به خود اختصاص نمی‌دهد.

- میزان عملیات احیایی در عرصه مراتع در طول برنامه اول، سالانه در حدود ۴۲٪ میزان تخریب سالانه در عرصه مراتع کشور بوده است و این در حالی است که تنها ۷۸٪ عملیات پیش‌بینی شده تحقق یافت و تنها ۸۱٪ اعتبار در نظر گرفته شده تخصیص یافت. آمار پیشنهادی مربوط به برنامه دوم نیز همین وضعیت را دارند.

- در زمینه تثبیت شن‌های روان و کویرزدایی، سالانه میزان عملیات تثبیت شن، ۵۳٪ میزان عملیات تخریب می‌باشد، در حالی که تنها ۸۱٪ میزان عملیات پیش‌بینی شده تحقق یافت و ۹۳٪ از سرمایه‌گذاری پیش‌بینی شده تخصیص یافته است. در مورد برنامه دوم نیز به این نتایج می‌رسیم.

- در زمینه حجم عملیات آبخیزداری باید گفت که، میزان تخریب ۵۷ میلیون هکتار ذکر شده در جدول، بیانگر حجم کل کاری است که لازم است در کشور انجام گیرد و در برنامه اول تنها ۵/۹٪ از حجم کل کار انجام گرفت که رقمی بسیار ناچیز است. رقم مربوط به برنامه دوم نیز چندی در همین حدود را نشان می‌دهد.

- بر اساس آمار ارائه شده، میزان برداشت از ذخایر آب‌های زیرزمینی در پایان برنامه اول، سالانه در

۲۱۳

حوزه و دانشگاه / ۳۴ و ۲۵

حدود ۵۰ میلیارد مترمکعب بوده، در صورتی که حجم مجاز برداشت از این منابع ۴۰ میلیارد مترمکعب در سال برآورد شده است. این امر در حالی است که در طول برنامه اول، تنها ۵۰۰ میلیون مترمکعب تغذیه سفره زیرزمینی صورت گرفته است که در مقایسه با میزان برداشت غیرمجاز سالانه بسیار ناچیز می باشد.

- سالانه بیش از ۲ میلیارد تن خاک - در حدود ۲ برابر حد جهانی - از پهنا ۶۰ میلیون هکتار اراضی کشور به صورت فرسایش آبی و ۶۰ میلیون مترمکعب آب به علت عدم نفوذ در خاک به دلیل از بین رفتن پوشش گیاهی و جنگل ها و مراتع کشور، از بهره برداری خارج می شود. این میزان خاک از نظر تولید، معادل از دست دادن تولید در سطحی معادل ۸۰۰ هزار هکتار اراضی مزروعی یا مراتع بارور می باشد (مآخذ ۷، ص ۱۹ و ۲۰).

ارزیابی برنامه های اول و دوم نشان می دهد، با وجود آنکه اهداف و سیاست ها، واقع بینانه و تا حدودی مناسب تنظیم شده اند ولی در طول دو برنامه نه تنها موفقیت های چشمگیری حاصل نشده، بلکه شاهد روند رو به افزایش تخریب ها و آلودگی های زیست محیطی بوده ایم که در مقابل کارهای انجام شده، رقم بسیار بالایی دارد. از جمله علل عدم موفقیت برنامه ها را در بخش محیط زیست می توان موارد زیر ذکر کرد:

الف) ناآگاهی مردم و نبودن بستر فرهنگی لازم در زمینه حفظ محیط زیست و همچنین نبودن انگیزه و امکانات لازم برای همگان؛ ب) نبود مجوزهای قانونی کافی و همچنین نبود حمایت های قانونی؛ ج) هماهنگ نبودن واحدهای خدمت دهنده در بخش ها و مراکز مختلف و عدم حمایت کافی مجامع تصمیم گیری و سیاست گذاری کشور از جایگاه و اهمیت منابع طبیعی و محیط زیست؛ د) ضعف در ساختار تشکیلاتی سازمان حفاظت محیط زیست کشور، و....

خلاصه اینکه هر چند در طول سالیان دو برنامه، توجه به بخش محیط زیست بیشتر شده و جایگاه آن در برنامه ریزی کلان کشور تغییر یافته است، لکن تخریب و آلودگی محیط زیست و تهدید تخریب شدید منابع طبیعی، روز به روز افزایش می یابد و با سرعتی بالا نسبت به عملیات احیایی ادامه دارد و استمرار چنین روندی به یقین در آینده ای نه چندان دور، ما را از برخورداری از نعمت ها و مواهب طبیعی محروم خواهد کرد لذا لازم است تغییری جدی و بنیادین در بینش و روش همگان ایجاد شود.

هر چند تدوین و تصویب قوانین جدید، توانایی های نظام مدیریت زیست محیطی را در کشور افزایش می دهد، لکن آنچه ضامن اجرای این قوانین و مقررات است، تشویق مشارکت عمومی به ویژه مشارکت نهادهای غیردولتی به همکاری برای اجرای آنها می باشد.

با توجه به اینکه رابطه انسان - طبیعت نشأت گرفته از روابط اجتماعی و تابعی از سیاست های اقتصادی - اجتماعی و عملکرد دستگاه های اجرایی است، روند تخریب و آلودگی های موجود نشان

می‌دهد که این سیاست‌ها در عمل فاقد ثمربخشی لازم در کاهش فشار مردم بر منابع طبیعی بوده‌اند و تا زمانی که منطق رفع نیازهای روزمره زندگی - به هر شکلی که ممکن است - قویتر از آن است که مردم را درباره بازتاب آتی عملکرد خود به اندیشه وادارد، امکان حفظ منابع و محیط زیست وجود نخواهد داشت و کسی نیز نمی‌تواند با برنامه‌ریزی‌های مختلف، عموم مردم را از دست‌اندازی به طبیعت بازدارد. این درد مزمن و حاد، ارتباط زیادی با کیفیت طرح‌ها ندارد بلکه دردی اجتماعی و ناشی از فقدان اخلاق زیست‌محیطی است و به همین دلیل باید رابطه انسان - طبیعت از بطن جهان‌بینی و مکتب جامعه، استخراج و تدوین شود تا افراد جامعه خود را ملزم به اجرای آموزه‌ها و فرامین آن بدانند و از رویارویی خصم‌آلود با طبیعت و محیط زیست برحذر باشند.

نظر اسلام در مورد رابطه انسان با طبیعت

بهره‌برداری بی‌محابا از منابع طبیعی تجدیدنشدنی، بیگانگی عمیق انسان و طبیعت و رواج نگرش‌ها، منش‌ها و روش‌های آزمندانه و عاری از اخلاق در برخورداری از منابع طبیعی جهان، به مسائل اساسی جامعه جهانی - اعم از دولت‌ها، سازمان‌ها و افراد - تبدیل شده است. انسان معاصر با همه دریافت‌های علمی و پیشرفت‌های عظیمی که در زمینه کشف مسائل داشته است، هنوز از درک زبان طبیعت و احساس او غافل است و نمی‌داند که این طبیعت بی‌زبان نه آن بازیچه بی‌جان است که موم‌وار به دست آدمی شکل‌پذیر باشد و نه آن موجود ضعیفی است که در برابر سرکشی‌ها، گستاخی‌ها و سوداگری‌های او مرعوب گردد؛ بلکه طبیعت، با روح و احساس خود در برابر هر عمل انسانی، عکس‌العملی درخور نشان می‌دهد؛ و هر خشونت‌آمیزی را با خشونت و هر رأفتی را با محبت پاسخ می‌گوید. بنابراین تا پندار و کردار خود را در مقابل محیط زیست و طبیعت تغییر ندهیم، نمی‌توانیم بقای خود را تضمین کنیم.

«اخلاق زیست‌محیطی و داشتن تعهد اخلاقی قوی، لازمه ایجاد بستر مناسب در جهت دستیابی به محیط زیستی سالم است» (مأخذ ۴، ص ۴۳). «بحران زیست‌محیطی جهان امروز ناشی از فقدان معرفت و آگاهی به معنا و عمق پدیده است و بازگشت به نگاه دینی، معنوی و اخلاقیات زیست‌محیطی، لازمه تحقق محیط زیستی عاری از هرگونه تخریب و آلودگی است. ارتقای میزان احساس مسئولیت آحاد جامعه ملی و بین‌المللی در قبال محیط زیست، بیداری معنوی و پذیرش معیارهای اخلاقی در برخورداری از طبیعت، توجه به منافع بلندمدت و پایدار، به‌جای چیرگی زودگذر و مادی و اصلاح نظام‌های تصمیم‌سازی و تصمیم‌گیری ملی، منطقه‌ای و بین‌المللی در جهت همگرایی عوامل اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و

زیست‌محیطی از جمله ضرورت‌های حیاتی است که اکنون در برابر همگان باید قرار داشته باشد.^۱ بنابراین، نیاز به چراغ هدایتگر و راهنما بیش از پیش احساس می‌شود:

از هر طرف که رفته‌م جز وحشتم نیفزود زنده‌ها از این بیابان و این راه بینهایت
در این شب سیاهم، گم‌گشت راه مقصود از گوشه‌ای برون‌آی، ای کوکب‌هدایت

اسلام، به‌عنوان دینی که ورای زمان و مکان می‌تواند نیازها و اقتضات بشر را در همه اعصار پاسخ گوید، حاوی مفاهیم، تعالیم و راهکارهای کاملی درخصوص چگونگی مواجهه، تعامل و همزیستی انسان با پدیده‌های طبیعی است. «هماهنگی قوانین اسلام با ساختار وجودی و فطرت بشری، توجه آن به محتوای زندگی، سرچشمه گرفتن از مصالح و مفاسد واقعی، توجه به تربیت و اولویت دادن به مسائل حیاتی بشر، دادن اختیارات ویژه به حاکم اسلامی و تعبیه اجتهاد مستمر در قوانین، از جمله مواردی است که با تأمل و دقت در آنها، چگونگی جاودانگی و جهانی بودن این دین حنیف قابل درک است» (مأخذ ۲۵، ص ۱۸۹-۱۹۴).

آموزه‌های اسلام، چارچوبی جامع از فرهنگ زیست‌محیطی را عرضه می‌کند که دین مقدس اسلام آن‌را در ۱۴ قرن پیش بمنظور ارائه مسیر درست و هدایت بشر به سرمنزل مقصود - به‌صورت قواعدی کلی و کامل - بیان نموده که لازم است استخراج شود و در دستور کار قرار گیرد. اسلام به‌عنوان دینی جامع، کامل، پویا و شفاف‌بخش، در مکتب خود از بیان چیزی که لازمه سعادت دنیوی و اخروی بشر باشد، چیزی را فروگذار نکرده است.^۲ اگر دیده می‌شود که معضلات زیست‌محیطی، در نواحی اسلامی نیز وجود دارد، این امر حاکی از این نیست که جامعه اسلامی مطابق آرمان‌ها و اصول اسلامی خود زیست می‌نمایند، بلکه به سبب آن است که از اصول و آرمان‌های خود به دور مانده است. در ادامه بحث، به نظر اسلام در مورد رابطه انسان با طبیعت، به اختصار اشاره می‌کنیم.

انسان به‌عنوان اشرف مخلوقات و جانشین خداوند در زمین حق دارد که از مواهب الهی در زمین استفاده کند، اما این استفاده چگونه باید باشد؟ مشکلات و بحران‌های زیست‌محیطی ناشی از چیست؟ خداوند در سوره ابراهیم، آیات ۳۲-۳۴، پس از بیان منابع ثروت خداوندی و منابع طبیعی، مؤکداً ذکر کرده که نعمت‌های جهان برای رفع نیازهای بشری کافی است و به انسان‌ها از آنچه خواسته و لازم داشته‌اند،

۱. گوشه‌ای از پیام ریاست جمهوری، آقای خاتمی، به مجمع جهانی وزرای محیط زیست که در خردادماه امسال (۱۳۷۹) در کشور سوئد برگزار شد.

۲. «کتابی به سوی تو [ای محمد(ص)] فرستادیم که بیان کامل هر چیزی در آن وجود دارد» (نحل، آیه ۸۹) و «ما در این کتاب از بیان هیچ چیز فروگذار نکرده‌ایم» (انعام، آیه ۳۸).

داده شده است. از منظر قرآن، مشکل اصلی ناشی از خست طبیعت یا عجز آن در برطرف ساختن نیازهای انسان نیست بلکه معلول رفتار انسان است، لذا علت بحران‌های زیست محیطی را باید در نوع عملکرد، رفتار و بینش افراد جستجو کرد.^۱

بر طبق مبانی و اصول اعتقادی در زمینه حفظ محیط زیست، جهان از مشیتی حکیمانه پدید آمده و نظام هستی بر اساس خیر و رحمت و رسانیدن موجودات به کمالات شایسته آنها استوار است. این اصول بیانگر آن است که جهان ماهیتی از اویی و به سوی اویی دارد^۲ و آفرینش انسان و هیچ موجودی عبث، بیهوده و بی‌فایده نیست و در پرتو این اصول است که می‌توان این مبانی را پایه و تکیه‌گاه راهکارهای عملی حفاظت از محیط زیست قرار داد.

آنچه مهم است اینکه بشر در دنیای مادی حق تصرف و تسخیر طبیعت و محیط زیست را دارد،^۳ اما باید متوجه باشد که مالکیت او اعتباری است و باید حق نعمت‌های الهی را بجا آورد. حضرت علی(ع) فرموده‌اند: «خداوند را در هر نعمتی حقی است؛ هر که آنرا ادا کند، خداوند نعمت او را زیاد می‌کند و هر که آن را ضایع و زایل کند و ناسپاسی روادارد، استمرار نعمت از او قطع می‌گردد و بشر از کسب مواهب الهی محروم می‌شود» (مأخذ ۱۴، ص ۳۶۲؛ کلمه قصار ۱۱۳ و ۲۴۴).

۲۱۶

خبره و دانشگاه / ۲۴ و ۲۵

برخورداری انسان از امکانات و مواهب زیست‌محیطی، سبب طرح مسؤولیت وی در برابر طبیعت و جهان آفرینش می‌شود.^۴ تصمیمات غلط و اقدامات غیرمعمول بشر می‌تواند اختلالات و لطمات کم و بیش بزرگی بر سلامت محیط زیست وارد آورد و مسلم است که بازتاب چنین لطماتی - دیر یا زود و مستقیم یا غیرمستقیم - دامنگیر بشر خواهد شد. خداوند سبحان، طبیعت را به گونه‌ای آفریده و روابط و اجزای آن را طوری سازمان داده که پاسخگوی همه نیازهای بشری باشد، اما بدون شک طبیعت نمی‌تواند جوابگوی حرص، آز و طمع‌ورزی انسان‌ها باشد؛ چرا که این جهان بر پایه قانونمندی‌های خاصی خلق شده که هر چیزی در آن، مقدار و اندازه‌ای معین دارد و تجاوز از آن و اسراف در این زمینه مورد خشم خداوند خواهد

۱. «آنچه مصیبت به شما می‌رسد به سبب کارهایی است که به دست خود کرده‌اید؛ البته خداوند از بسیاری از کارهایی که انجام می‌دهید، جلوگیری و اغماض می‌نماید» (شوری، آیه ۳۰). در آیات بسیاری، به نحوی به این مطلب اشاره شده است؛ از جمله می‌توان به آیات (رعد، آیه ۱۱)، (روم، آیه ۴۱) و (عنکبوت، آیه ۴۰) اشاره کرد.

۲. «زمین تا مدتی معین، قرارگاه و وسیله بهره‌گیری شما خواهد بود» (اعراف، آیه ۲۴)؛ «به راستی که ما میراث‌پر هستیم و آنچه در زمین است به سوی ما بازمی‌گردد» (مریم، آیه ۴۰).

۳. «آنچه را در آسمانها و زمین است خداوند مستخر انسان‌ها قرار داده است» (جاثیه، آیه ۱۳) همچنین (بقره، آیه ۲۹).

۴. «بی‌گمان در آن روز همه شما از نعمت‌هایی که داشته‌اید سؤال خواهید شد» (نکاتر، آیه ۸).

نتیجه اینکه در بینش توحیدی مالک اصلی خداست و انسان امانتدار اوست و چون بشر، نماینده و جانشین او در زمین است و هر نماینده‌ای در متصرفات خود استقلال ندارد، لذا تصرفات بشری باید در حدود، اجازه و اذن صاحب اصلی باشد.^۲ چگونگی کسب اموال و استفاده از منابع و مواهب و میزان دلیستگی به آنها، همگی میدان‌های آزمایش بشری می‌باشند و بدین جهت هر گونه دخل و تصرف در محیط و منابع که منجر به تخریب و نابودی آنها شود، برخلاف خواست خداوندی و ناسپاسی از نعمات اوست.^۳ از طرف دیگر، چون انسان مکلف به عمران و آبادانی زمین است (هود/۶۱)، بر این اساس چون نابودی منابع و محیط زیست مخالف با عمران و آبادانی زمین است، این امر در تضاد با ارزش‌های الهی و تجاوز به ناموس خلقت الهی می‌باشد.

خلاصه اینکه، تمتع از مواهب الهی در این جهان نكوهیده نیست؛ آنچه نکوهش شده غرق شدن در لذات مادی و بهره‌گیری بی‌قید و شرط و گناه‌آلود از این لذات و غضب حقوق دیگران در این رابطه می‌باشد. روشن است که مبانی و اصول حفاظت از محیط زیست و توجه به رشد آن از نظر آموزه‌های اسلامی، هیچ‌گونه تعارضی با بهره‌گیری اصولی از طبیعت و محیط زیست ندارد، بلکه نسبت به نحوه بهره‌برداری از طبیعت تذکر می‌دهد.

از نظر اسلام، فرد و دولت مکلفند که از تخریب و آلودگی محیط زیست و طبیعت برحذر باشند و در محدوده استفاده شرعی و معقول که مطابق مصلحت عامه و جامعه است، به بهره‌برداری از کالاهای زیست‌محیطی بپردازند و طبیعت و محیط زیست را که از گذشتگان به ما ارث رسیده است، به آیندگان بسپارند.

در پایان این بخش به جمله‌ای از حضرت امام خمینی (س) اشاره می‌کنیم که گویای توجه اسلام و حکومت اسلامی نسبت به حفظ محیط زیست می‌باشد؛ ایشان فرموده‌اند: «مسئله انفال که بر شیعیان حل شده است، [آیا] امروز هم شیعیان می‌توانند بدون هیچ مانعی با ماشین‌های کدایی، جنگل‌ها را از بین ببرند و آنچه را که باعث حفظ و سلامت محیط زیست است نابود کنند و جان میلیون‌ها انسان را به خطر اندازند

۱. «کسی که طغیان می‌کند و زندگی دنیا را بر همه چیز مقدم می‌دارد مسلماً دوزخ جایگاه او است» (نازعات، آیات ۳۷-۳۹) همچنین (مائده، آیه ۸۷).

۲. «در اماناتی که به شما محول شده خیانت روامدارید در حالی که متوجه هستید و می‌دانید» (انفال، آیات ۲۷-۲۸).

۳. «هر کسی که نعمت خداوند را پس از آنکه به او رسید، دگرگون کند، بداند که خداوند شدیدالعقاب است» (بقره، آیه ۲۱۱).

نتیجه‌گیری و ارائه پیشنهاد

برنامه‌های حفاظت از محیط زیست وقتی می‌تواند به نحو ریشه‌ای بر مشکلات زیست‌محیطی فائق آید و از بروز مشکلات آتی پیشگیری کند و به‌عنوان یک نیروی محرکه توسعه ملی عملکردی موفقیت‌آمیز داشته باشد که در سطوح مختلف برنامه‌ریزی، فعالانه در جریان فرایند توسعه قرار گیرد و این امر مهم زمانی تحقق خواهد یافت که حفاظت از محیط زیست در سیستم برنامه‌ریزی جایگاه درخور و شایسته خود را بیابد و در این خصوص حساسترین مرحله، تعیین جایگاه و نحوه عملکرد حفاظت محیط زیست در برنامه‌ریزی‌های ملی کشور است.

هرگاه هدف نهایی توسعه فراهم آوردن زمینه فرصت‌های مناسب برای افزایش کیفیت زندگی و شکوفایی استعداد‌های معنوی و مادی جامعه قلمداد شود، سازماندهی محیط زیست نیز باید در جهت عینیت بخشیدن به این هدف جریان یابد و تلاش در جهت نیل به آن در جای‌جای سرزمین ایران خوانا باشد.

۲۱۸

واضح است که بحران زیست‌محیطی زمانه ما، در حقیقت ناشی از بحران اخلاقی است، لذا راه‌حل آن نیز باید اخلاقی باشد و آنچه بدان نیاز داریم، مجموعه‌ای از اصول و مبانی است که از نظر زیست‌محیطی مناسب و از لحاظ اجتماعی مسؤلیت‌آور باشد؛ به اصولی نیاز داریم که به آرمان‌های اخلاقی تأکید ورزد و در همان حال، بهبود زندگی مادی را مدنظر قرار دهد. آنچه مورد نیاز است بافتی مذهبی است که در آن مفهوم مباشرت انسان، تسلط او را بر فرایند استفاده از محیط زیست، تلویحاً دربرداشته باشد؛ بدین معنا که انسان مانند باغبان آنچنان هوشیارانه و کنجکاوانه عمل کند که به جای تباه ساختن کیفیت محیط زیست زندگی انسان، آن را غنی و سرشار سازد.

فرهنگ زیست‌محیطی و تعهدات اخلاقی در زمینه حفظ محیط زیست، ریشه در مبانی و آموزه‌های جهان‌بینی و دینی هر جامعه‌ای دارد و با توجه به آنکه اسلام، دین جامع و کاملی است، باید فرهنگ زیست‌محیطی اسلام را در کشورمان گسترش دهیم و مردم مسلمان کشورمان نیز با آگاهی و تمسک به تمامی جنبه‌های آن، خود را در مقابل مواهب و منابع طبیعی خداوندی مسئول بدانند و رفتاری گزینشی در مقابل آنها نداشته باشند. آن اندازه تأثیری که از ایمان به خدا در ریشه‌کن کردن عوامل مخرب زیست‌محیطی و هدایت افراد به راه صلاح و نیکی می‌توان انتظار داشت، از هیچ نوع سازمان و قدرت مادی ساخته نیست. حکومت ایمان آنچنان نیرومند است که نه تنها انسان را از قانون‌شکنیهای علنی باز می‌دارد، بلکه او

را از گناهان پنهانی و فکری نیز برحذر داشته و از اتخاذ اندیشه و تصمیم عملی مخرب، منع می‌کند. فرد مسلمان هیچگاه به خود اجازه نخواهد داد تا به آلودگی و تخریب بی‌رویه و افراطی محیط زیست و طبیعت پردازد و اهداف زیست‌محیطی را نادیده بگیرد و چون عدالت و برپایی قسط از اهداف نظام اسلامی است، فرد و حکومت اسلامی باید برای برقراری عدالت بین نسلی و درون نسلی، تمام تلاش خود را به کار گیرند و جلو هرگونه تجاوز به محیط و منابع طبیعی را بگیرند. «در اسلام، هیچ فرد یا گروهی، در هر سطح محلی، ملی، منطقه‌ای و بین‌المللی، مجاز نیست که منابع را به طریقی مورد بهره‌کشی یکجانبه قرار دهد که موجب ضرر و زیان دیگران شود و یا عرصه کار بر دیگران تنگ شود، که این موضوع، کیفیت محیط زیست و طبیعت را نیز دربرمی‌گیرد» (مأخذ ۱، ص ۶۵). در این زمینه، قواعد حقوقی «تقدّم اهم بر مهم»، «قاعده مصلحت عمومی»، «قاعده لزوم حفظ نظام جامعه»، «قاعده لاضرر»، «قاعده عدم اسراف و اتلاف»، «قاعده اختیارات حاکم اسلامی» و نیز مفتوح بودن باب اجتهاد، راهگشا می‌باشند.

وظایف افراد در قالب اقدام به رفتارهای مثبت و دوری از اعمال منفی از نظر زیست‌محیطی، مانند تضييع حق الناس، اسراف و کفران نعمت، و همچنین وظایف دولت و حاکم اسلامی در قالب استفاده از حقوق مربوط به خود در مورد تدوین قوانین ثانویه و حکومتی و نیز اجرا و تضمین قوانین زیست‌محیطی، و توجه به آموزش‌های همگانی در جهت مشارکت همگانی و افزایش آگاهی‌های عمومی برای حفظ محیط زیست، در کنار گسترش و اشاعه اصول و مبانی اعتقادی حفظ محیط زیست، از جمله راهکارهای عملی حفظ و رشد محیط زیست از منظر اسلام می‌باشند.

خلاصه اینکه، توجه به مسائل زیست‌محیطی تنها در سایه اخلاقیات و فرهنگ زیست‌محیطی ممکن خواهد بود و اسلام در این زمینه، عالی‌ترین و کاملترین مبانی را ارائه می‌کند که لازم است خود و جامعه را به پیروی از این فرامین ملزم بدانیم تا در برنامه‌های کلان کشور، جایگاه و شأن محیط زیست، به‌عنوان بستر حیات بشر، به‌طور شایسته‌ای حفظ شود و هم اینکه در پایان برنامه‌های توسعه، شاهد تخریب و آلودگی روزافزون محیط زیست و منابع طبیعی نباشیم.

امید است که کشورمان ایران، با توجهات نظام جمهوری اسلامی به اهمیت حفظ و رشد محیط زیست، به محیط زیستی سالم در سایه تعالیم و آموزه‌های اسلامی دست یابد و بدین جهت، طبق خواسته مردم و دولت که در اصل پنجاهم قانون اساسی منعکس شده است، نسل فعلی و آتی در محیطی سالم و عاری از مشکلات زیست‌محیطی از موهبت زندگی سالم لذت ببرند و آنرا سالمتر و پربارتر به نسل‌های بعدی بسپارند. ان شاء الله.

فهرست منابع و مآخذ

۱. اقتدار زیدی، حسین، «اسلام، انسان، اکولوژی»، کیهان اندیشه، شماره ۲۶، مهر و آبان ۱۳۶۸.
۲. باباخانلو، بهمن، «روش مشارکت مردم در عملیات اصلاح و احیای مراتع»، گزارش سازمان جنگل‌ها و مراتع کشور، دفتر فنی مرتع؛ مرداد ۱۳۶۴.
۳. «برنامه‌های ویژه دولت برای حفاظت از محیط زیست اعلام شده»، روزنامه همشهری، ۱۳۷۳/۴/۲۷.
۴. دیوید پیرس و دیگران، اقتصاد محیط زیست، ترجمه سیاوش دهقانیان و دیگران، انتشارات دانشگاه فردوسی، مشهد، ۱۳۷۴.
۵. تقی‌زاده انصاری، مصطفی، حقوق محیط زیست در ایران، انتشارات سمت، تهران، ۱۳۷۴.
۶. خزاعی، علی، «بررسی آثار سیاست‌گذاری دولت بر تخریب منابع طبیعی»، فصلنامه اقتصاد کشاورزی و توسعه، سال پنجم، شماره ۲۰، زمستان ۱۳۷۶.
۷. دفتر طرح و برنامه سازمان جنگل‌ها و مراتع کشور، «شرح تکالیف و عملکرد سازمان جنگل‌ها و مراتع کشور در قالب برنامه‌های توسعه»؛ جنگل و مرتع، شماره ۲۹، زمستان ۱۳۷۴.
۸. روزنامه اطلاعات، ۱۳۷۸/۴/۱۷.
۹. همان، ۱۳۷۹/۳/۱۹.
۱۰. همان، ۱۳۷۹/۳/۲۲.
۱۱. همان، ۱۳۷۹/۳/۲۴.
۱۲. سخنرانی رئیس سازمان جنگل‌ها و مراتع کشور در دانشگاه یزد، «منابع طبیعی؛ گذشته، حال، آینده»، جنگل و مرتع، شماره ۲۲، بهار ۱۳۷۳.
۱۳. سند برنامه سوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی ج ۱. ۱. (۱۳۷۹-۸۳)، پیوست شماره ۲ لایحه برنامه، ج ۱؛ انتشارات سازمان برنامه و بودجه، شهریور ۱۳۷۸.
۱۴. شهیدی، سیدجعفر (مترجم)، نهج البلاغه، انتشارات شرکت علمی و فرهنگی؛ تهران، ۱۳۷۳.
۱۵. صحیفه نور، ج ۲۱، انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران، ۱۳۶۹.
۱۶. قانون برنامه اول و دوم توسعه کشور؛ انتشارات سازمان برنامه و بودجه.
۱۷. کهرم، اسماعیل، چارچوب استراتژی ملی محیط زیست و توسعه پایدار در ج. ۱. ۱؛ گزارش سازمان حفاظت محیط زیست؛ آذر ۱۳۷۴.

۱۸. گزارش روابط عمومی سازمان حفاظت محیط زیست؛ «خلاصه‌ای از فعالیتهای سازمان در سال

۱۳۷۲»؛ شهریور ۱۳۷۳.

۱۹. گزارش گروه تحقیق مرکز پژوهشهای مجلس شورای اسلامی، «بخش کشاورزی؛ آیا گامها کوتاهتر

می شود؟»، مجلس و پژوهش، سال دوم، شماره ۹، خرداد ۱۳۷۳.

۲۰. _____، «جنگل و مرتع؛ راه پیموده، راه ناپیموده»؛ مجلس و پژوهش، سال دوم، شماره

۱۲، آبان و آذر ۱۳۷۳.

۲۱. _____، «محیط زیست؛ پیموده‌ها و ناپیموده‌ها»، مجلس و پژوهش، سال دوم،

شماره ۹، خرداد ۱۳۷۳.

۲۲. گزارشی از سازمان حفاظت محیط زیست، «خلاصه برنامه پنج ساله اول در بخش محیط

زیست»، انتشارات سازمان حفاظت محیط زیست؛ تهران، بی تا.

۲۳. احمد لواسانی، کنفرانس بین‌المللی محیط زیست در ریو، انتشارات دفتر مطالعات سیاسی و

بین‌الملل وزارت امور خارجه، تهران، ۱۳۷۲.

۲۴. مجموعه آماری سری زمانی آمارهای اقتصادی - اجتماعی تا سال ۱۳۷۵، انتشارات

سازمان برنامه و بودجه، تیر ۱۳۷۶.

۲۵. مطهری، مرتضی، مجموعه آثار، ج ۳، چاپ چهارم، انتشارات صدرا، قم، ۱۳۷۴.

۲۶. معاونت امور اقتصادی وزارت امور اقتصادی و دارایی، آمارهای اقتصادی (۱۳۳۸-۷۴)، زمستان

۱۳۷۶.

۲۷. مکارم شیرازی، ناصر (آیه الله) و جمعی از دانشمندان، تفسیر نمونه، ج ۱۰ و ۱۱، انتشارات دارالکتب

الاسلامیه، تهران، ۱۳۷۶.

منابعی برای مطالعه بیشتر

۱. آذرنگ، عبدالحسین (ترجمه و تدوین)، *تکنولوژی و بحران محیط زیست*، انتشارات امیرکبیر، تهران، ۱۳۶۴.
۲. آصفی، محمدمهدی، «اصل اباحه ثروتهای طبیعی برای عموم مردم در فقه اسلامی»، ترجمه علی عبدالحمیدی، مجموعه مقالات فارسی دومین مجمع بررسیهای اقتصاد اسلامی، ج ۱، انتشارات آستان قدس رضوی، مشهد، ۱۳۷۲.
۳. بخش آموزش علمی، فنی و حرفه‌ای یونسکو، *آموزش بین‌المللی محیط زیست*، ترجمه فیروزه برومند، انتشارات سازمان یونسکو در ایران، تهران، ۱۳۷۰.
۴. خوشنویس، علی، *خطوط کلی اقتصاد در قرآن و روایات*، ترجمه مهدی انصاری، انتشارات کتابخانه امیرالمؤمنین (ع)، اصفهان، بی‌تا.
۵. زمانی، محمود، «نقش زمان و مکان در اجتهاد از دیدگاه شهید صدر»، *مجله نقد و نظر*، سال دوم، شماره ۵، زمستان ۱۳۷۴.
۶. عبدخدایی، محمدهادی، «قاعده لاضرر و بهداشت محیط زیست»، *مجله دانشکده الهیات دانشگاه فردوسی مشهد*، شماره ۳۳ و ۳۴، پاییز و زمستان ۱۳۷۵.
۷. عراقی، سید عزت‌الله و مجید غمامی، «حقوق و منابع طبیعی»، *جنگل و مرتع*، شماره ۳۹، تابستان ۱۳۷۷.
۸. گرجی، ابوالقاسم، «اسلام و محیط زیست»، *مجله نور علم*، شماره ۴، سال ۱۳۶۳.
۹. معین‌الدین، حسن، «مرتع و قانون»، *جنگل و مرتع*، شماره ۳۸، بهار ۱۳۷۷.
۱۰. موسوی اصفهانی، سیدجمال‌الدین، *ملاحظات پیرامون پیامدهای اقتصادی قرآن*، دفتر نشر و فرهنگ اسلامی، تهران، ۱۳۶۸.

11. R.B. Howarth, "*Intergenerational Justice and the chain of obligation*", *Environmental Values*, No 1, 1992.

12. J. Pasek, "*obligations to future generation: A philosophical*", *world Development*, No 20, 1992.

سیمای فلسفه جدید در آثار شهید صدر

قاسم اخوان

عضو پژوهشکده حوزه و دانشگاه

۲۲۳

سیمای فلسفه جدید در آثار شهید صدر

چکیده

مقاله حاضر ترجمه‌ای است از مقدمه کتاب «فلسفه‌الصدر» نوشته دکتر محمد عبداللاوی استاد فلسفه در دانشگاه‌ها و مؤسسات الجزائر، سودان، ایتالیا و بریتانیا، که تحقیقات متعددی در زمینه آثار شهید صدر نموده و آثاری از ایشان در این زمینه منتشر شده است. ایشان در این اثر به مبانی فکری و فلسفی شهید صدر (ره) پرداخته و نوآوری‌های ایشان را در زمینه معرفت‌شناسی و مسائلی که در رابطه با واقعیت و حقیقت و عقلانیت و رابطه فقه و فلسفه، توضیح و تبیین نموده است. عبداللاوی نتیجه می‌گیرد که شهید صدر (ره) میراث فلسفه اسلامی و بطور کلی تفکر اسلامی را بازسازی کرده است و از آن جهت که فلسفه اسلامی و غربی را مورد نقد قرار داده، فلسفه اسلامی معاصر را از حیث مفاهیم و روش غنی ساخته است؛ همچنین شهید صدر (ره) برای فرهنگ انسانی به طور کلی فلسفه جدیدی را ارائه داده که در پی ارتباط دادن انسان با خداوند سبحان و ارزشها از طریق ارتباط انسان با نبوت و امامت می‌باشد.